

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра історії України та археології

На правах рукопису

СИСУН ВІРА АНДРІЇВНА

ІДЕОЛОГІЧНІ ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Освітньо-професійна програма «Історія, європеїстика, археологія»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:

КАЛЩУК ОКСАНА МИКОЛАЇВНА,

докторка історичних наук, професорка

РЕКОМЕНОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри історії України

та археології

від 17 листопада 2021 р.

Завідувач кафедри

(_____) проф. Баран В. К.

АНОТАЦІЯ

Сисун В. А. Ідеологічні течії дисидентського руху в Україні. Рукопис.

Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» зі спеціальності 032 «Історія та археологія». Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2021.

Магістерська робота присвячена особливостям розвитку ідеологічних течій дисидентського руху в Україні. Проаналізовано історіографію питання та джерельну базу проблеми.

З'ясовано сутність дисидентства, а саме передумови і причини зародження та чинники формування його ідеології в Україні. Було виявлено напрямки і форми опозиції дисидентів радянському тоталітарному режимові. Прослідковано прояви рухів опору в інших республіках СРСР та країнах соціалістичного табору.

Охарактеризовано репресивні дії радянської влади проти українських дисидентів. Оцінено роль шестидесятників в процесі відродження визвольного руху в Україні. Визначено вклад учасників Української Гельсінкської групи та інших антирадянських громадських об'єднань в національно-визвольний рух в Україні другої половини ХХ ст.

Тема дисидентства є доволі актуальною і демонстративною. Вона показує, що ідеальних суспільно-політичних систем не існує. А будь-яка імперія, де пригноблюють людські права і гуманні цінності, навіть така тоталітарна як СРСР, з часом розпадається.

Ключові слова: Дисидентство, тоталітарна система, КГБ, Українська гельсінська група, шестидесятники, репресії, самвидав, тамвидав.

SUMMARY

Sysun V. A. Ideological currents of the dissident movement in Ukraine. Manuscript.

Graduation qualification work for the degree of «Master» in the specialty 032 «History and Archeology». Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2021.

The master's thesis is devoted to the peculiarities of the development of ideological currents of the dissident movement in Ukraine. The historiography of the issue and the source base of the problem are analyzed.

The essence of dissent is clarified, namely the preconditions and reasons for the origin and factors of formation of its ideology in Ukraine. The directions and forms of opposition of dissidents to the Soviet totalitarian regime were revealed. Manifestations of resistance movements in other republics of the USSR and the countries of the socialist camp are traced.

The repressive actions of the Soviet government against Ukrainian dissidents were described. The role of the sixties in the process of revival of the liberation movement in Ukraine was assessed. The contribution of members of the Ukrainian Helsinki Group and other anti-Soviet public associations to the national liberation movement in Ukraine in the second half of the twentieth century is determined.

The topic of dissent is quite relevant and demonstrative. It shows that there are no ideal socio-political systems. And any empire where human rights and humane values are oppressed, even such a totalitarian one as the USSR, eventually disintegrates.

Key words: Dissent, totalitarian system, KGB, Ukrainian Helsinki group, sixties, repressions, samizdat, tamvydav.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ	11
1.1. Історіографія проблеми.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.....	20
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ ЯК ФОРМИ ПРОТИДІЇ ДЕРЖАВНИМ ТА ПАРТІЙНИМ ОРГАНАМ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.	25
2.1. Сутність дисидентства, передумови зародження та чинники формування його ідеології.....	29
2.2. Напрямки і форми опозиції дисидентів радянському режиму.....	37
2.3. Прояви рухів опору в інших республіках СРСР та країнах соціалістичного табору.....	52
РОЗДІЛ 3. НАСЛІДКИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	66
3.1. Репресивні дії радянської влади проти українських дисидентів.....	66
3.2. Роль шестидесятників в процесі відродження визвольного руху в Україні.....	70
3.3. Вклад учасників Української Гельсінкської групи та інших антирадянських громадських об'єднань в національно-визвольний рух в	

Україні	другої	половини	XX	ст.
.....				84
ВИСНОВКИ				90
СПИСОК			ВИКОРИСТАНИХ	
ДЖЕРЕЛ				93
ДОДАТКИ				104

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний розвиток історичної науки в Україні, який ґрунтується на принципах об'єктивності і неупередженості оцінки тих чи інших історичних явищ, вимагає перегляду радянської історії – особливого періоду в житті України. Необхідність такої переоцінки зумовлена тим, що всі події того часу подавались у ракурсі ідеології соціалізму.

Одним з таких явищ є діяльність опозиції, зокрема дисидентський рух. Його зародження припадає на 60–70-ті роки минулого століття і стає відповіддю на політичний терор і жорсткий контроль в усіх сферах суспільного життя Радянського Союзу. В Українській РСР внутрішніми передумовами опозиційного руху стали практично бездержавний статус, панування партійно-радянської бюрократії, утиски національного культурно-духовного життя, цілеспрямована русифікація корінного населення. Після десятиліть такого існування сформувалась спочатку невелика, а згодом дедалі більша група людей, небайдужих до майбутнього своєї країни. Вони відкрито критикували політику уряду та офіційну комуністичну ідеологію.

Про діяльність опозиції в Україні в 1960-1980-х рр. писали мало. Партійне керівництво країни, маючи могутній апарат радянської пропаганди, десятиліттями переконували співвітчизників та іноземців у тому, що в СРСР немає і не може бути ніякої опозиції. Навіть у внутрішніх документах партійних та державних органів опозиційні кола розглядалися не інакше як жменька «кримінальних злочинців», «інакодумців», «буржуазних націоналістів», «релігійних фанатиків», «агентів іноземних розвідок» та ін. Правдиве і об'єктивне висвітлення початку і подальшого розвитку опозиційних рухів почнеться лише після проголошення України незалежною і самостійною державою

Процес демократичних реформ, який почався з приходом на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, зумовив зростання громадської активності. Люди повірили в себе, у можливість позитивних

перемін, в оновлення країни. Молодь, відчувши подих свободи, прагнула більшої гласності, дальшої демократизації суспільства. Під впливом змін з'являються новітні форми руху опору, спрямовані проти тоталітарного режиму. Одним із них було дисидентство. Політична опозиція в Україні почала використовувати легальні методи боротьби, не переступаючи за рамки радянської Конституції. До її складу входили, насамперед, представники творчої і наукової інтелігенції, хоча в багатьох випадках до них приєднувались і пересічні громадяни, які усвідомлювали всю безперспективність тоталітарної владної системи. Дисиденти протидіяли владі з допомогою вироблених ними особливих форм – самвидаву, петиційних кампаній, відкритих листів, створюючи підпільні організації.

Після усунення Хрущова з високої партійної посади політичний курс СРСР почав змінюватись від лібералізації до консерватизму в усіх сферах життя. Це значно посилило рух опору, учасники якого ставали на захист прав і свобод громадян в УРСР. Дисиденти 1960-80-х років багато зробили для того, щоб скоротити шлях до створення незалежної держави. Саме тому висвітлення подій того періоду, об'єктивна оцінка ролі дисидентського руху є актуальною на даному етапі розвитку нашої держави. Життєвий шлях багатьох дисидентів може служити достойним прикладом для сучасної молоді, виховувати гордість за таких людей, усвідомлювати відповідальність за майбутню долю країни.

Питання дисидентського руху в Україні досліджували багато вітчизняних науковців, серед них: О. Г. Бажан, В. К. Баран, Л. В. Білоус, Л. А. Ведмідь, Т. В. Гавронська, В.М. Даниленко, Ю.З. Данилюк, Б.Є. Захаров, Л.О. Крупник, С. В. Лис, В. М. Литвин, А. М. Русначенко, І. М. Стасюк, В. П. Шевчук та ін.

Метою дослідження є висвітлення сутності такого визначного явища в історії України, як дисидентський рух, та його ідеологічних засад.

Реалізація зазначеної мети стає можливою при виконанні таких **завдань:**

- провести дослідження стану наукової розробки теми дисидентства;
- охарактеризувати джерельну базу роботи;
- з'ясувати сутність дисидентства, передумови і причини зародження та чинники формування його ідеології;
- виявити напрямки і форми опозиції дисидентів радянському режиму;
- прослідкувати прояви рухів опору в інших республіках СРСР та країнах соціалістичного табору;
- надати характеристику репресивних дій радянської влади проти українських дисидентів;
- оцінити роль шестидесятників в процесі відродження визвольного руху в Україні;
- визначити вклад учасників Української Гельсінкської групи та інших антирадянських громадських об'єднань в національно-визвольний рух в Україні другої половини ХХ ст.

Об'єктом дослідження є дисидентський рух в Україні як один з напрямків опозиції радянській владі.

Предметом дослідження виступають ідеологічні засади дисидентського руху в Україні.

Хронологічні рамки магістерської роботи охоплюють період 1960–1980-х років, позначених активною діяльністю представників дисидентського руху.

При проведенні досліджень використовувались такі загальнонаукові **методи**, як теоретичні (аналіз, синтез, систематизація), хронологічний, історико-порівняльний, історико-біографічний та ін. Зокрема, аналітичний метод використовується при вивченні джерел інформації та аналізу викладених в них матеріалів щодо дисидентського руху як історичного явища. З допомогою методів синтезу і систематизації інформація про результати таких досліджень об'єднується в одне ціле. Вивчення наукової історичної літератури за темою дослідження здійснювалося за допомогою бібліографічного методу. Описовий та системно-історичний методи

використовувалися з метою виявлення історичних передумов виникнення та функціонування дисидентського руху в Україні. Завдяки системному підходу та методу класифікації було виявлено напрямки і форми дисидентського руху в Україні. Хронологічний метод передбачає викладення всіх подій дисидентського руху у чіткій хронологічній послідовності. Історико-порівняльний метод дозволяє порівняти розвиток дисидентства в Україні з дисидентськими рухами в інших країнах. Використання історичного методу необхідне для характеристики особливо визначних постатей в дисидентстві та їх діяльності.

Наукова новизна проведених досліджень полягає в тому, що в роботі наведено порівняльні характеристики дисидентського руху в Україні з виступами дисидентів в теперішніх пострадянських республіках: Литві, Латвії, Естонії, Білорусії, Росії, окремих країнах колишнього «соціалістичного табору».

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень, проведених в магістерській роботі, можна рекомендувати для поглибленого вивчення руху опору в 1960–1980-х рр., а також для практичного використання при виконанні науково-дослідних робіт, викладанні навчальних курсів, зокрема, при підготовці лекцій, семінарських занять, проведенні шкільних уроків з питань опозиційних рухів в Україні, при проходженні студентами педагогічної практики.

Апробація результатів та публікації. Основні положення й висновки були оприлюднені під час Міжнародної науковопрактичної конференції, присвяченої удосконаленню та розвитку теоретичних, методичних та прикладних аспектів природничих та гуманітарних наук (11 листопада 2021 р.) – доповідь на тему: «Дисидентський рух як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні».

Структура магістерської роботи відповідає меті та поставленим завданням. Вона складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі наведене теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в комплексному вивченні історичних причин, передумов, еволюції та наслідків дисидентського руху в Україні. На підставі залучення широкого кола опублікованих документів, матеріалів та наукової літератури вдалося вирішити поставлені завдання та зроблено наступні висновки:

1. Історія українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття представлена одразу кількома історіографіями. Специфічними ознаками характеризуються радянська та українська діаспорна історіографії. При наявності багатьох спільних рис, вони є прямо протилежними щодо оцінки об'єкта дослідження. Представники радянської історіографії гаряче заперечують існування національно-визвольного руху, всіляко його таврують. Представники ж діаспорної історіографії, навпаки – виправдовують і пропагують український національно-визвольний рух. Щодо сучасного етапу вивчення українського національно-визвольного руху приходимо до висновку, що для нього характерними є доступність багатьох джерел, як архівних, так і літературних, а також відсутність у працях того емоційного забарвлення, яке було властиве творам діаспорної, дисидентської чи радянської історіографій.

2. Для вивчення періоду дисидентського руху в Україні існує потужна джерельна база, представлена і документами радянських органів влади та партійних структур, і документами, складеними самими учасниками дисидентського руху.

3. Основними напрямками опозиції радянському режиму були самостійницький, національно-культурницький, правозахисний, релігійний. Кожному з них властиві свої цілі і методи їх досягнення. Згадані напрямки дисидентства були взаємопов'язані і нерідко виступали зі спільних позицій, єдиною згуртованою силою. Поширеними формами діяльності дисидентів

були письмові звернення та листи протесту проти репресій у вищі партійні та державні інстанції, міжнародні організації; мітинги і збори з приводу відзначення пам'ятних дат з життя видатних історичних постатей України, самвидав, створення політичних і правозахисних організацій та ін. Ці форми були переважно легальними, спрямованими на доведення суперечностей законодавства УРСР, відмінностей між теорією та практикою. Тому очікуваним результатом діяльності дисидентського руху стала реалізація у 1991 р. ідеї виходу України з СРСР і встановлення правової держави ненасильницькими, правовими засобами.

4. Рухи опору виникали в усіх країнах, які після закінчення Другої світової війни потрапили під щільний контроль Радянського Союзу. Їх населення не бажало жити в тоталітарному режимі політичних і економічних обмежень, а тому прагнуло до демократії, свободи в усьому і до покращення якості життя.

5. Шістдесятники діяли в рамках радянської системи, і система до часу мирилася з їх існуванням, у час послаблення масового терору. Не будучи прямими противниками режиму, вони не сприймали встановлені ним загальноприйняті норми і сформували альтернативний тоталітарному інтелектуально-духовний простір. Частина їх так і залишилась на позиціях культурництва. Інші піднялися до ідеологічно-політичного протистояння з системою, здійснюючи розвиток в бік дисидентства і правозахисного руху.

6. Великого значення для розвитку дисидентського руху в Україні набула діяльність Української Гельсінської групи, члени якої потрапили у поле зору радянських каральних органів, які згодом почали переслідування. КДБ застосовувало до членів УГГ жорстокі репресії ще з перших днів заснування групи. За час існування, багато політичних діячів, представників УГГ були піддані переслідуванням, арештам і позбавленню волі. У неволі загинули В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин. Розгром групи і репресії призвели до тимчасового спаду активності дисидентського руху в Україні. Із початком «перебудови» діяльність УГГ відродилась у формі Української Гельсінської

спілки. Вона була заснована 7 липня 1988 р. у Львові членами Української Гельсінської групи. Головою спілки було обрано Левка Лук'яненка. На базі УГС згодом була створена Українська республіканська партія. Отже, історичне значення УГГ полягає в тому, що це була перша дійова опозиційна організація, яка утворилась на легальних засадах. При цьому вони спиралися на норми міжнародного права. Вона не двозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Важливу роль відіграло те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей в Україні. Вражають твердість і послідовність членів УГГ у відстоюванні своїх принципів.

7. В умовах поглиблення тотальної соціально-політичної, економічної та ідеологічної кризи в другій половині 1980-х рр. та розгортання демократичних процесів у радянському суспільстві в ході «перебудови» для партійно-державного керівництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з дисидентським рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі загальноперебудовчих гасел демократизації та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитись від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем та заслання політичних в'язнів, дозволити існування «неформальних» груп та організацій різноманітних політичних та релігійних напрямків.

Таким чином, впродовж 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст. в Україні значною мірою активізувався опозиційний рух. Він став помітним чинником суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше формулювали основну мету та орієнтири, завдяки «самвидаву» в маси проникають опозиційні погляди та ідеї. Поступово набрав сили процес самоорганізації дисидентського руху. Водночас, він не став масовим, широкої підтримки в громадян республіки він не набув, що слід пояснити перш за все жорстокістю репресивних заходів органів влади; апатією та пасивністю, що панували у

свідомості значної частини суспільства. Незважаючи на малочисельність, дисидентський рух був реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав певні суспільні ідеали. Він забезпечив тяглість ідей національно-визвольної боротьби та ідеологічний фундамент становлення української державності.